

Nemzeti bűnök – történelmi bűnbakok

Szerencsés Károly történésszel Mórocz Zsolt beszélget

TAKTIKA ÉS ETIKA, AVAGY NAGY HAZUGSÁG

MÓRO CZ ZSOLT: *Ha megengeded, a konkrét történelmi kérdések előtt egy különös baloldali etika születésével kezdjük a beszélgetést, ami magában rejtí annak általános praxi-sát szülőatyja – az előbb szellemtörténész esztéta, majd marxista tizedeltető – Lukács György szándéka szerint. Lukácsnál az ideológiai cél nem csupán szentesíti az eszközt, hanem a szűk-ségszerűség jegyében – amellyel Isten megüresedett helyét akarja betölteni a történelmi materia-lizmus – erkölcsi püdesztálra kerül a politikai bűnözés. A Taktika és etika lapjain azt fejte-geti a bolsevikká avanszált hajdani bankárcsemete, hogy lehetetlen a kommunista jövő (az utópia) érdekében büntelenül cselekedni. Az eszme oltárán fel kell áldozni az erkölcsöt: „GYIL-KOLNI nem szabad” ugyan, „de elkerülhetetlenül szükséges”. Írását a gyér számú KMP jelen-tős hányadát kitevő ifjú kommunistáknak ajánlja, de haszonnal fõgathatták utóbb azok az él-tesebb káderek is, akiknek Károlyi Mihály lemondását követően ölübbe hullt a batalom. Károlyit az 1918-as forradalom kitüntetett pillanata palotája hálósobájában, ágyban, párnák közt ta-lálja. Innen pizsamában – fölötté elegáns bundában – megy át az Astoria szállóba. Látva a fej-leményeket, azt kérdezi: „Jó, jó, de mit szõl ehhez majd a király?” Addig nem hajlandó for-mális szerepvállalásra, míg IV. Károly ki nem nevezi miniszterelnöknek. A budai vár és a bécsi udvar között József főherceg bonyolítja a telefonokat. Amikor másnap Jászi Oszkár egy Kunfi-val duettben átretegett éjszakát követően – attól tartva, ha nem járnak sikerrel, felakasztják õket – az Astoriához indul, hogy bejelentse, Károlyi a király megbízásából miniszterelnök lesz, útközben mindenünnen ezt hallja: „Károlyi a forradalom akaratából miniszterelnök!” Így az udvar helyett az utca verziója mellett dönt gyõzelmük közhírré tételekor.*

Károlyi személyisége kezdettõl fogva ugyanúgy megosztja a közvéleményt, mint szűkebb kör-nyezetét. Jászi például, idealizmusára célozva, Dosztojevszkij idiótájához (A félkegyelmű főbő-séhez) hasonlítja. Vázsonyi Vilmos úgy vélte, Károlyi egymaga akarta eljátszani Lvov herceg, Kerenskij és Lenin szerepét. Maga Károlyi késõbb Ravelszki című kulcsdrámájában próbálja végiggondolni a történet erkölcsi tanulságait, ám túl messzire nem jut. A színjátékot elemzõ Hubay Miklós szerint Ravelszki bűne az, „hogy egy szent cél érdekében õ is belement a Nagy Hazugságba”. A Nagy Hazugsággal ismét a lukácsi taktikánál és etikánál vagyunk. Károlyi vérszegény parabolája (hiszen tudjuk, milyen gazdag valódi tapasztalatai voltak), azonban alig több szentimentális önigazolásnál. Az altruista Ravelszkit lelõvik végül, jóllehet, a drámai bõs mögött kuporgó jellemgrófra mérsékeltlen jellemzõ az önfeláldozás. A dráma – végeredményét te-kintve – szánalmas kísérlet a múlttal való szembenézésre. Különös elegye a politikai kalandor-ságnak, valamint – a reális múlt ismeretében – a szenvedõ önapoteózisnak. Volt azonban prog-ramja is, pártja is Károlyinak, ami a történész számára nyilván fontosabb. Miként látod az utóbbiak fényében Károlyit?

SZERENC SÉS KÁROLY: Károlyit már 1918 előtt ott találjuk a magyar politikában. Politikai szerepet vállal, van egy programja, amely igencsak népszerű: mert az a béke. Öt éve folyt az iszonyú háború, így a békeprogrammal komoly bázist lehetett kiépíte-ni. Az emberek azt akarták, hogy végre legyen vége a háborúnak. Érdekes jelenetek

játszódnak le: jönnek haza a katonák, a levegőbe lövöldöznek, hogy béke van!, béke!, béke! Megyünk haza! Közben – többek közt Károlynak is köszönhetően – ellopták a hazájukat, mert idegen impérium uralma alá érkeznek. De a békevágy olyan erős – legyen már vége ennek az öldöklésnek –, hogy ez abban a pillanatban szinte mellékessé vált. Fel sem fogták sokan, mi történt velük, mi történt Magyarországgal és Közép-Európával.

Károlynak volt csapata, híveinek elfogadhatónak tűnt a „vezéri” szerepre, jóllehet – szerintem – minden szempontból alkalmatlan volt erre a pozícióra, politikai képességei szempontjából különösen. A magyar állam legkritikusabb időszakában szükség lett volna valódi államférfiakra – vagy legalább egyre. Olyanra, aki tud szervezni, nem csupán rombolni képes. Sajnos azt látja az ember, hogy a legkritikusabb pillanatokban nálunk inkább rombolás folyik: az állam, a közigazgatás, a hadsereg, a politikai rendszer tudatos lebontásának vagyunk tanúi. Ebben Károlyi partner volt. Sokan ördögöt látnak benne, mintha kimondottan az ország bukására játszana. Nem hiszem, hogy így lett volna. Egyszerűen alkalmatlan, hogy megfogja azokat az erőket, amelyek viszont valóban a bukásra, a káoszra játszanak. Képtelen megfelelően megszervezni, ehhez hiányoznak a képességei.

– *Úgy gondolod tehát, hogy nem tudatos nemzetvesztővel, hanem „mindössze” egy dilettánssal van dolgunk?*

– Inkább dilettánssnak tartom. A probléma az, hogy nálunk rengeteg dilettánsban van hatalmi vágy. Ezek a hatalom megszerzéséhez vezető úton bizony nagyon hatékonyak. Ez máig így van.

– *Engedj meg egy közbevágást: tulajdonképpen mibez akarja a hatalmat?*

– Azt ő sem tudja. Nincs igazi politikai programja. Nincsenek elvei, eszméi. Hatalomba akar jutni, dicsőséget akar, én nem tudom pontosan mi ez az érzés, de van benne valami irracionális.

– *Kinek játszott: saját politikai osztályának vagy éppen ellenük, az országnak, a feleségének, az idegen hatalmakkal, az őt körülvevő baráti körnek? Politikai sztárságra vágyódott?*

Sz. K.: Igen, jó kifejezés a „politikai sztár”, talán be is kellene vezetni. Károlynak megvan az a képessége, hogy hatalomra jusson, fel is használ minden elképzelhető eszközt. Ez aztán megismétlődik a XX., sőt a XXI. században többször is –, de amikor a hatalomba kerül az akarnok, akkor tanácsalanná, béna kacsává válik, és az említett politikai sztárrallúrt képviseli. Valódi cselekvésre nem alkalmas. További tragédiánk, hogy gyakran van egy másik társaság, amely alkalmas lenne cselekedni képességei szerint, de hatalomba jutni nem tud. Bennük nincs meg az az ambíció vagy ez a képesség, hogy politikai klikkharokban részt vegyenek. Gyakran nem is akarnak részt venni benne, emiatt rengeteg tehetség vész kárba. A demokrácia megújításának jelenlegi legfontosabb feladata: a valódi képességek „helyzetbe hozása”. Mint kiderült: a merev pártpolitika erre nem alkalmas!

– *A történelmi sorsfordulók viszont mintha készületlenül érnének bennünk. Megneveznél ilyen politikusokat?*

– A XX. században – később, Károlyiék után – ilyen Sulyok Dezső, Pfeiffer Zoltán, Vásáry István. Többen voltak, akikben meg lett volna a politikai képesség. Nagy szerencsénk, hogy Bethlen Istvánban megvolt mindkét fajta képesség: a hatalom megszerzése és a szervezése is.

– *Visszatérve 1918–19-bez, Károlyi tündöklése kezdetén Tisza Istvánt meggyilkolják, Jásziék a politikai debilitás határát súroló idealisták, Kun Béláék közbűntényes, illetve politikai banditák. Van-e ekkor tisztességes politikai garnitúránk?*

– Igen, az egy rettenetesen nehéz helyzet ott és akkor. Szörnyű kimondani: a nemzet nem tudott kitermelni az adott pillanatra megfelelő, cselekvőképes vezetőket. Persze biztosan voltak megfelelő emberek, de azok, akik ebben a könyöklős harcban részt vesznek – mint például Károlyi vagy később Rákosi –, ezek elszívják a levegőt, elveszik a lehetőséget az ország érdekében valóban cselekedni akarók elől. Ráadásul hatalomba kerülve tehetetlenné válnak. Ez a tragédiánk egyik oka. De nem gondolom, hogy csak személyek felelősek ezért, mert bármennyire is emberek csinálják a történelmet, a történelmi Magyarországot abban a formájában, ahogy 1918-ban létezett, megóvni már nem lehetett. Ezért nem kizárólag Károlyi az egyetlen felelős.

– *És a lemondásáért, amely a katasztrófa előjátéka volt?*

– Károlyi bűnét többen abban látják – már a kortársak így érzik –, hogy átjátszotta a hatalmat a bolsevikoknak. Nem könnyű morálisan megítélni, jómagam ebben megint a tehetetlenségét látom. A politikája, amelyet tökéletesen dilettáns módon az antant – és így a szomszédaink – jóindulatára épített, összeomlik. Ekkor fordul, ismét tehetetlenségében, a szociáldemokratákhoz, hátha ők képesek a helyzetet kezelni.

Károlyi lemondása szinte megfeythetetlen. Hogy valóban lemondott-e, vagy a kommunisták deklarálták-e lemondását a puccs keretében, ez kérdéses. Az ellenben biztos, hogy a magyar politikusok általában akkor is ragaszkodni szoktak a hatalomhoz, amikor már nem kellene. Nemcsak a nemzet, hanem saját sorsuk szempontjából sem. Károlyinál azonban, úgy látom, az ő képességeivel a hatalom megragadása már önmagában hiba volt. Minden szempontból. Tehát az, hogy félreállt vagy félreállították, számomra nem annyira érdekes, mint az, hogy a szociáldemokraták kapnak egy lehetőséget – először a magyar történelemben –, amellyel nem élnek. Ehelyett egyesülnek a kommunistákkal, s rögtön alá is rendelik eszméiket a bolsevizmusnak. Ezt majd meg fogják ismétetni a második világháború után, akkor, amikor rettenetes nagy szükségünk lett volna egy demokratikus baloldalra, egy hiteles szociáldemokrata pártra, amely a demokratikus erőkkel szövetséges, nem pedig a kommunistákkal. A szocdemek azonban ismét ugyanezt teszik, már 1944 októberében alárendelődnek a proletárdiktatúra jegyében a kommunistáknak. Nem beszélve a későbbiekről, 1989–90-ről, amikor a szociáldemokrácia minden becsületos szándék ellenére képtelen önállóan megnyilvánulni. Megint belesimulnak a volt állampártba, amelyből végképp nem jön ki egy modern, demokratikus baloldal. Ez viszont már a rendszerváltoztatás utáni időszakunk tragédiája.

Három sorsfordulónál ezt érzem döntő kérdésnek: a valódi szociáldemokrácia hiányát. Károlyi megadta nekik a lehetőséget. Egy modern, demokratikus szociáldemokrata pártnak talán még lehetett volna esélye az ország megszervezésére. Még egyszer mondom, nem a történelmi Magyarország megóvására, de nem is olyan megoldásra, amely Trianonban született. Talán valamivel igazságosabb – ha lehet ezt a fogalmat használni – békeszerződésre.

– *A szociáldemokraták nyitották ki az ajtót tulajdonképpen a kommunistáknak?*

– Kinyitották, persze Kun Béláék – Lenin megbízásából – feszítették is befelé azt az ajtót. Mindez a Magyar Tanácsköztársasághoz vezetett. Ennek tevékenysége, léte végtelesen tragikusan hatott a magyarság sorsára, megítélésére. Nem csupán Benesék propa-

gandája működött a mi ezeréves népelnyomásunkról, hanem Magyarország egy csapásra a lenini világforradalom előretolt bástyájaként jelent meg Európa kellős közepén. Ez riasztó volt! Nem véletlen, hogy Magyarország erejét a minimumra kellett csökkenteni a párizsi döntéshozók szerint. Meg is tették.

A TERROR SZÍNE ÉS FONÁKJA

– *A Tanácsköztársasággal együtt megjelenik a magyar történelemben a lakosság széles rétegeit érintő vörös terror. Ennek reakciójaként pedig utóbb a fehér terror. A kezdeményező szerepet azonban igazságtalanság lenne elvitatni a kommunistáktól. Miként látod mindezt?*

– Ez a kérdés azért érdekes, mert a kommunisták esetében államfenntartó terrorról beszélhetünk. Ennek a politikai rendszernek, ennek az államnak, amelyet Tanácsköztársaságnak nevezünk, a fenntartó eszköze a terror. Volt előtte csendőrsortűz a Dualizmus idején – az szintén terror –, de arról szó sem volt, hogy az tartotta volna fenn az államot. Megismétlem: a Tanácsköztársaság ebből a szempontból azért különleges, mert a politikai, gazdasági rendszerét ezzel az intézményesített terrorral tartja fenn. A jogot, a jogállamiságot erre az időszakra elfelejthetjük. A forradalmi törvényszékekben még csak jogvégzettnek sem kellett lenni: rögtönítélés, halál, azonnali kivégzés – ez maga az államfenntartó terror. Más eszközzel ez a teljesen irracionális rendszer nem volt fenntartható.

A fehér terror erre kétség kívül válasz, nyilván nem pozitív válasz. Az áldozatok számát tekintve talán bizonyítható, hogy több áldozatot szedett a fehér terror. A terror ijesztő jellege szempontjából azonban sokkal hatásosabb, sokkalóbb volt a vörös terror. Éppen intézménysültsége miatt. Nagy hatása lett a XX. századra tekintve, mégpedig azal, hogy *az állam* a terrorista. A fehér terrornál Prónay Pál és a többi „túrázó” a terrorista. Jöttek Szegedről a Dunántúlra, útközben „tisztogattak”, ahogy ők mondták, azaz rövid úton likvidálták azokat, akik szerintük részt vettek a vörös terrorban. Jogállami megtorlással szintén találkozunk 1919 után. Tehát itt van bírósági szakasz. Jobb lett volna, ha csak az van. Beperelték Károlyit, a népbiztosokat, Rákosit például részben a Tanácsköztársaságban betöltött szerepéért ítélték el. Tehát nyilván jobb lett volna, ha kizárólag a jogra korlátozódik a retorzió, bár azt gondolom, érthető, hogy a '19-es állami terror után volt egy másik, drasztikusabb reakció. Ez persze sokat ártott Magyarország nemzetközi megítélésének.

– *Ebbe a megítélésbe – „progresszív” hagyományt teremtve –, ugyancsak erőteljesen besegített a baloldali magyar emigráció, különösen Jásziék köre.*

– A szélsőbaloldali emigráció részéről óriási propaganda-hadjárat indult meg, sok esetben hazug módon elferdítve a tényeket, ami rengeteget ártott Magyarországnak. Ez akkor történik – 1919 augusztusától kezdődően –, amikor még mindig lehetne valamit tenni. Általában mindenkinek meg kellene gondolnia, használni akar-e a nemzetének, vagy ártani. Nyilván nem könnyű kiigazodni összekavarodott történelmi helyzetekben. Azt azonban tegyük hozzá az eddigiekhez, hogy a fehér terrort hamar megfékezték a magyar politikai erők, amiben jelentős szerepe volt Bethlen Istvánnak, Horthy Miklósnak. Pedig nem volt könnyű megfogni az elszabadult agresszivitást, mert iszonyú indulatok dúltak az országban. Lélekidomító rendszert kellett teremteni.

– *A dicsőséges 133 napban – ahogy óvodától egyetemig tanították a Tanácsköztársaság időszakát – találkozunk a nemzetellenesség egészen extrém megnyilvánulásaival, többé-kevésbé a későbbi politikai happeningek előképeivel. 1919. május 1-jén például bedeszakázzák a vallási, nemzeti emlékműveket, többek között Pesten a millenáris szobrait, miközben saját szakrális idolkáikat, politikai ikonjaikat (Marxot, Engelst) burcolják körmenetekben főváros szerte. Mindez érzelmeiben mélyen sértette a nemzetet, mivel a többség ugyanúgy érzékeny volt, illetve érzékeny máig, akárcsak a különféle kisebbségek.*

– Igen, továbbá hozzáteszem: bizottságot állítottak fel a vallás és az egyház likvidálására. Ez még valódi, őszinte kommunista forradalom – illetve inkább puccs – volt, nem a későbbi lopakodó diktatúra. Nyíltan léptek elő a lényeggel, magával a terrorral is. Ez a csaknem ötven évig békében élő, fejlődő, boldog békeidők generációjának elképesztő sokkot okozott, különösen azért, mert szorosan hozzátapadt Trianon.

– *Két személyről kérdeznék: az első Horthy Miklós kormányzó. Neve fémjelez egy korszakot, történelmi szerepe azonban máig megosztja a közvéleményt. A másik Kun Béla, aki szintén a kormányrúdhöz ügyeskedti magát, jöllebet mindössze népbiztos. Előtte – a hírek szerint – sikkasztó banktisztviselő. Hogyan kerül mégis vezető szerepbe?*

– Ez egy jó kérdés, miként vergődik vezérré Kun Béla, ez a kis kaliberű politikus, aki ráadásul csak *külső* népbiztos. A népbiztosok beköltöznek a Sándor palotába, ott tartják az üléseiket, itt szinte „bárki” ki-bejár. Leírják, hogy a Kun Bélának van igazán nagy tekintélye ebben a társaságban. De hát olyan alacsony nívójú volt ez a banda, amelyik átvette a hatalmat...

– *A siralmas politikai nívót jelzi Dinnyés Lajos későbbi, Márainak szóló mondata – miután ismét kommunista nyomás alá kerül a magyarság –: képzelheted, milyen színvonal lehet ebben az országban, ha én vagyok a miniszterelnök.*

– Hasonló lehet a helyzet. Ez egy ismert bon mot, de ezek a figurák tényleg ilyenek voltak. A Cserny, a Szamuely...

– *A mi általános iskolai tananyagunkban még hősként szerepeltek az említettek, mi több, kötelező volt megnézniük a propagandacélokra újfent országjárása indított 1919-es páncélvonatot.*

– Igen, az ő szempontjukból, ahogy jeleztem már, szükség volt ezeknek a halálvonalatoknak a cikázására. Annyira irracionális rendszer, annyira kilép a valóságból, olyannyira ellene van minden emberinek, hogy csak így lehetett fenntartani.

– *Hagyjuk talán utópiájukban az utópistákat. Milyenek látod Horthyt, a kormányost?*

– Tényleg úgy látom őt, mint hajóskapitányt, akinek a hajója elsüllyedt.

– *Nem tartod fasisztának?*

– Semmiképpen sem. A legtávolabb állt tőle mind a fasizmus, mind a nemzetiszocializmus. Ezt Hitler, Goebbels és a többiek számtalanszor rögzítették is elmarasztalólag. Horthy hajója jó irányba haladt két évtizedig, de egyszer csak megjelenik egy jéghegy a láthatáron. A hajó pedig a jéghegy felé tart. Kiabálnak balról: húzd balra! Jobbról is kiabálnak: húzd jobbra! A fűtők fokozzák a tempót. A legkritikusabb pillanatban, úgy érzem, a kapitány nem volt képes a kormányt jó irányba fordítani. Mikor odaérünk a jéghegyhez, Horthy ott marad a hajóhídon, holott jobb volna, ha elhagyná azt. Értjük, hogy egyik fia meghalt, a másikat elrabolták, a hatalmat azonban nem lett volna szabad átadnia még egy géppisztollyal az oldalában sem Szálasinak. Politikusként, államférfiként, nem családapaként kellett volna cselekednie, hogy később – ebből a történelmi csapda-

helyzetből – a nemzet jobban jöjjön ki. Semmiképpen se lehessen azt mondani, hogy átadta a hatalmat. Mert ebből lett az „utolsó csatlós” megbélyegzés. Utóbb, a kihallgatásai során azt mondja: ő nem írta alá Szálasi kinevezését, csak odaírta a papírra a nevét. Ezt csaknem elfogadták az amerikaiak, még Sztálin is respektálta, hogy legalább megpróbálta (menteni a menthetőt). Akkor azonban, abban a történelmi szituációban végre már olyan valaki kellett volna, aki megpróbálja, és sikerül is neki. Tisza megpróbálta megnyerni, Károlyi megkísérelte befejezni a háborút – egyiknek sem sikerült. Horthynek szintén meg kellett volna próbálnia befejezni a háborút minél kisebb áldozattal. Nem sikerült.

Magát a Horthy-rendszert nem lehet egyértelműen megítélni, hiszen egy hosszabb folyamatról van szó. A kezdetkor, az ország újjászervezésekor szükség volt a tekintélyre. Az a kérdés, meddig tarjuk a nevével fémjelzett időszakot valóban Horthy-korszaknak. 1944 márciusában Magyarországot megszállják a németek, majd elkezdődik mindaz, ami a '44-es évet jellemezte. Ez azért fontos, mert *addig* ez nincs. Nincs egyértelmű fasiszta vagy náci vonás a Horthy-rendszerben. Ez egy parlamentarizmus választójogi korlátokkal. Ez kétségtelen. Azt azonban meg kell érteni, hogy amikor Bethlen a nyílt szavazást visszaállítja, akkor a stabilitást fontosabbnak tarja, mint az általános választójogot. Döntenie kell, és így dönt. Ha megnézzük a német példát, a weimari Németországot, majd a nácizmust, akkor értjük, miért tette. Trianon után a stabilitás fontosabb volt, mint az általános választójog.

Az a gond, hogy mi egy ablakon – a történelmen – keresztül nézünk vissza a múlt-ra, ahol az ablaküvegen tükröződik mindaz, ami már az események után történt. A kérdés az: Bethlen 1922-ben miért tartotta fontosabbnak a stabilitást, mint az 1920-ban lényegében már bevezetett általános, titkos választójogot. Azért, hogy meg tudja szervezni az életképes, vonzó, fejlődni képes magyar államot. Ennek az államnak nem volt nemzeti bankja. Meg kellett az önálló pénz csinálni, itt volt a menekültek hada, fölösleges mindent elsorolni. Ahhoz, hogy az országot fejlődési pályára állítsa, *ezt a stabilitást* – amely részben tényleg korlátokat jelentett – *igyekezett megteremteni* Bethlen. Fontosnak tartotta azonban a népnevelést. Ezt Klebelsberg kultúrpolitikája testesíti meg, de Bethlen kellett hozzá, mert ő utalta ki ehhez a költségvetés 9%-át a kultúrára.

– *Horthy legfőbb érdeme az volt, hogy jól választotta meg a munkatársait?*

– Kezdetben igen, azután egyre rosszabbul. Bethlen kiemelkedett ebből a körből, de például Gömbös már nem képviseli ezt a kalibert. Jelentős kérdés volt: van-e elég hit, vagy legyen az, ami lehet?

– *Gömbös mintha afféle miniatűr, némileg elrajzolt, magyar Mussolini volna.*

– Szeretett volna az lenni, de nem sikerült neki. Magyarországon olyan ellenállás volt a fasizmussal szemben, hogy képtelenek voltak bevezetni ezt a rendszert. Ez az ország nem volt vevő sem a náci, sem a fasiszta ideológiára. Tudok neked mutatni olyan képet a prágai Vencel térről, 1942-ből, a cseh nemzet szolidaritási nagygyűléséről, amikor a tér tömve van. Ez egy szolidaritási tömeggyűlés a német nemzetiszocializmus mellett. A cseh nemzet szolidaritási nagygyűlése a Harmadik Birodalommal. Tele van a Vencel tér, ahol óriási méretű tömeg fér el. Ellenben nem tudsz mutatni olyan szélsőjobboldali gyűlést, akár nyilast, akár másfélét Magyarországról, ahol ilyen tömegek voltak, vagy legalább egy teret meg tudtak volna tölteni. Legfeljebb termeket. Az efféle szélsőségre a magyar nép abszolút nem volt vevő, de a magyar politikai, kulturális elit nagy része sem.

Gömbös kétségtelenül vonzódott az olasz fasizmushoz. Szeretett volna vezérré válni, de pechjére volt már vezér: Horthy Miklós. Gömbös megbukott. Imrédy jó választásnak tűnt, de beszippantotta a Führer és a nemzetiszocializmus vonzereje. Horthy menesztette. Később a német megszállás már olyan kollaboráns miniszterelnököt hozott, mint Sztójay Döme. Őt is Horthy nevezte ki... Azután eljutunk 1944. október 16-áig – Horthy lemondó nyilatkozatáig –, amikor már bizonyosan nem jó döntés született Szálasi Ferenc kinevezésével.

TAKTIKA ÉS ETIKA: VÖRÖS ÉS KÉK

– *A Vörös Hadsereg nyomában visszajönnek Magyarországra a sztálini tisztogatásokat túlélte kommunisták, majd serényen munkához látnak. A magyarság azonban nem érzi szükségesnek az általuk elvárt történelmi fordulatot, így hát a Taktika és etika alapvetése megint aktuálisá válik. A lopakodó diktatúra ismét „önfeláldozó” forradalmárt követel, akinek tragédiája az – ad notam Lukács –, hogy „ő nemcsak életét áldozza fel testvéreiért, hanem tisztaságát, erkölcsét, lelkét” is. Summázva: hazudik, csal és öl. Az áldozat mozgalmi nyelven: az osztályellenesség tragédiájáról, lelkéről, megsemmisítéséről – mint a szükségszerű folyamat elhanyagolható melléktermékéről – ellenben nem esik szó, mert „csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között nem szabad”, habár gyilkol. Imígyen szólta Lukács szövege 1919-ben, majd valósula meg (ismét) az '50-es években. A baloldal máig sugárzó, különös etikai relativizmusa ragyog fel itt, miszerint van jó terror és rossz terror; illetve valódi áldozat és megengedhető mennyiségű hulla, a Nagy Üggel járó, magától értetődő statisztikai veszteség. Példaértékű, amint mindezért Lukács – Hebbelt idézve – Istenre tojja a felelősséget, miszerint, ha Isten közéje és a neki rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, akkor ki ő, hogy ez alól kivonhatná magát. Nos, a bűnt Isten – a történelmi törvényszerűség – nem a cselekvő és cselekedete közé, hanem a cselekedetbe, az elkövetett tettbe helyezte. A szemforgató lukácsi okoskodás, valamint gyomorforgató önfelmentés napjaink terroristáinak kiskatéjában előkelő helyet foglalhatna el, amennyiben ismernék. A terror ilyen aljas, körmönfont, öngazoló ideológiába bujtatott, pofátlan megnyilvánulása még a marxista szakirodalomban sem általános. Lukácsot nem pusztán azért emlegetem, mert a Lukács-boyokat, a Lukács-óvoda és -bölcsőde etikai eminenseit máig a véleményformálók, esetenként Magyarország feljelentői között találjuk, sokkal inkább azért, mert tőle tudhatjuk: nincs ártatlan világnézet. A kommunizmus bűneit azonban nálunk szeretik elkenni olyannyira, hogy A kommunizmus fekete könyve című nemzetközi panorámában nem találunk Magyarországról szóló fejezetet.*

Visszatérnek tehát a kommunisták, majd ott folytatják, ahol abbahagyták. Ságvári Ágnes – Ságvári Endre testvére – írja, hogy Gerő, aki Rákosi előtt érkezett, szemlét tart a hazai káderállomány fölött, majd bejelenti: Rákosi a vezér. Földesi Margittal írt munkátok – a Rebelis tartomány – szintén ezzel a fejezetcímmel (A vezér) mutatja be Rákosit. Röviden: egy náci kifejezéssel jönnek haza, ez a moszkoviták belépője. Emiatt a honi mozgalmárok megütődnek, érzékelik, jóllehet nem értik, hogy a totalizmusok nyelve alig-alig tér el egymástól. Verbális lényegük – a nyelvdiktatúra – mindenütt felszámolja a szólás- és gondolatszabadságot. Ennyi töredékesen, dióhéjban az ideológiai-szociálpszichológiai háttér: Te hogyan látod a történelmi tények alapján, volt-e esély az orosz szuronyok árnyékában bármiféle demokráciára, vagy mind-

össze látszatokról, eleve lejátszott meccsről van szó, azaz Moszkvából irányított folyamattal van dolgunk?

– Kisebbségben vagyok a véleményemmel, de határozottan állítom, létezett esély. Nem volt minden lejátszva. Ismerjük ugyan a Churchill és Sztálin nevével fémjelzett megegyezéseket, de azokon lehetett volna változtatni. Négy ország – Finnország, Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország – helyzete ekkor még bizonytalan. Nem véletlen, hogy Magyarországon szabad, viszonylag szabad választást engedélyeztek 1945 novemberében. A kommunisták ekkor 17%-ot sem kapnak, ami borzasztó csalódás a számukra. Már a választás másnapján Rákosi azt mondja: ezt az eredményt *korrigálni kell*. A másik három államban is hasonló „szabad választásokat” tarthattak. Más szovjet megszállta országban ilyesmi nem fordult elő.

Találunk Magyarországon a XX. század közepén egy ritkán emlegetett csoportot – nemzeti demokratáknak nevezem őket –, akiknek megvolt a kellő politikai programjuk. Kritikusak voltak a Horthy-rendszerrel szemben, és a kommunista diktatúrával szemben is. A beszélgetés elején már említett Sulyok Dezsőre, Vásáry Istvánra, Pfeiffer Zoltánra gondolok. És majdnem sikerült! Mindössze egy esetet említek: a győztes kisgazdapárt – mikor a köztársaságot megeremtik 1946 elején –, úgy dönt, hogy Tildy Zoltán lesz a köztársasági elnök és Sulyok Dezső a miniszterelnök. Ekkor Sulyok, a köztársasági törvényjavaslat előadója (mivel ő a kijelölt miniszterelnök) föláll, és azt mondja: miután a magyar nép így határozott, koalíció lesz továbbra is, de a kommunista párt azzal az erővel lesz jelen, amennyit a parlamentben képvisel (vagyis 17%-kal). Nyilvánvalóan szándékosan mondta, amit mondott. Rákosiék – magától értetődően – nyomban tiltakoztak, a kisgazdák azonban nem álltak ki Sulyok mellett. Ha abba az irányba mennek tovább az események, mint Finnországban vagy Ausztriában, hogy a kommunistáknak annyi szerepük van, amennyire a nép felhatalmazta őket, ha Sulyok lesz a miniszterelnök, akkor több esélyt látnék utólag is a demokratikus kibontakozásra. Fontos: a magyar társadalom kész volt erre. Ezt akarta. Európába illeszkedő demokratikus parlamentarizmust. Megvolt ehhez a hagyománya, felkészültsége is. Lehetséges persze, hogy a Szovjet Birodalom akkor is bekebelezi az országot.

Beszéltünk már a szociáldemokraták árulásáról – a magyar demokrácia szempontjából –, de most itt vannak a kisgazdák, jelesül a kisgazda párt, amely a kritikus pillanatban nem tart ki a saját jelöltje mellett. Konfrontálódni kellett volna. Meghazudtolja Sulyokot, azután két hónap múlva kizárja soraiból. Sulyok hirtelen ellenzékben találja magát. Nagyszerű küzdelmet folytat 1947 nyaráig, amíg a parlament létezik. Nagyon fontosnak tartanám, hogy ezekről az emberekről több szó essék, mint Kun Béláról, Rákosiról, Lukácsról meg a többiről. Sulyokék ugyan sikertelennek tűnnek a történelemben, de sokkal többet adnak a nemzeti önbecsülésünkhöz, mint az előbbieik. Megismétlem: nagyszerű, kemény küzdelmet folytatnak a siker csekély reményével.

– *Ők képviselik a demokratikus hagyományt?*

– Abszolút. Ők képviselték a magyar demokratikus hagyományt...

– *Ami létező?...*

– Igen, ami létező, ami létezett. Persze tisztában vagyok velem, sokan szeretik azt mondani, nekünk nincs demokratikus hagyományunk. Ugyan már, honnan lett volna? Nekünk?! Nekünk, 1848 népének! Ez nagyon fel tud háborítani. Van demokratikus hagyományunk, még korábról is, nemcsak 1848-ból, amely létezik a XX. század közepén is.

Ha elmész az Amerikai Egyesült Államok szenátusába, ott előveszed a naplót, meglepve tapasztalhatod: az amerikai szenátus rögzítette: Sulyok Dezső beírta nevét a demokráciáért küzdő halhatatlanok közé! Kinyomtatták nevét az USA szenátusának naplójában, tehát valamit kellett tgyen a demokráciáért. Nem sikerült. Az elmondottak mellett többek közt azért sem sikerülhetett, mert úgy döntöttek a nagyhatalmak, hogy a vasfüggöny Magyarországtól nyugatra ereszkedik le. Amerika a világháborúban – hadat üzentünk nekik – ellenségünk volt. Persze harcolhattak volna értünk, de mi lett volna a szimpátia alapja, ami miatt nagyobb energiákat mozgósítanak az érdekünkben, ha a lengyelekért és a csehekért sem tették meg? Hasonlóképpen nem léptek 1956-ban sem.

– *Írtál – Földesi Margittal közösen – egy érdekesítő könyvet, Halványkék választás címmel, amelyben dokumentumok segítségével mutatjátok be a legújabb kori magyar történelem egyik leggátlástalanabb politikai akcióját. Aki nem vette kezébe a munkátokat, talán azt sem tudja, milyen volt külsőleg az a bizonyos halványkék cédula. Ez pontosan jelzi, mennyire szeretnék elsikálni, bagatellizálni ezt a politikai szégyenfoltot a baloldalon.*

– Igen, nagyon érdekes az, hogy bagatellizálják. „Nem nagy dolog, valami volt, de semmi komoly, egy kis stikli” – mondják. Nem így van. Ahogy beszéltünk róla, nagyon komoly politikai küzdelem folyt 1945 után. Elnézést kérek, de erre emberek százainak az élete ment rá. Emigrációba kényszerültek, vagy – mint Kovács Béla – a gulágra kerültek. Kemény küzdelem volt, amelyben sokan arra tették rá az életüket, hogy Magyarországon demokrácia legyen. Övnek attól, hogy bagatellizáljuk ezt a küzdelmet. Ennek a küzdelemnek az egyik fordulópontja az előrehozott választás lett. A polgári többségű Nemzetgyűlésnek 1949 novemberéig volt mandátuma. Rákosiék az eredmények korrigálása érdekében kikényszerítették az előrehozott választásokat. Egyrészt jogi útra terelték a politikai harcot – például a köztársaság-ellenes összeesküvésre gondolok –, másrészt Nagy Ferencet puccsal megbuktatták, majd emigrációba kényszerítették. (Őt is a fiával zsarolták meg...) Kovács Bélát elhurcolták a gulágra, a kisgazda pártot leszalámították. Sulyok pártját (aki közben Magyar Szabadság Párt néven önálló mozgalmat indított) teljesen ellehetetlenítették. Mindezt terrorral, mégpedig fizikai terrorral, azaz például megverték a párttagokat. Persze ők is dörzsöltek voltak, másnap bekötött fejjel, véresen ment be a megtámadott képviselő a parlamentbe, akire rámutattak: íme, Palinay képviselőtársunkat összeverték. Küzdöttek. Harmincan álltak szemben a kommunistákkal és segédcapataikkal, meg – amit soha ne felejtünk el – az itt levő Vörös Hadsereggel.

Rákosiék tehát a kisgazda párt kapitulációjának következtében előrehozott választást erőltettek rá az országra, amely 1947. augusztus 31-én volt. De az 1945-ös demokratikus választójog alapján nem mérték megkockáztatni a szavazást, mert benne volt a lehetőségekben, hogy ezen a választáson még 17%-ot sem kapnak. Ezért módosították a választójogot, többek közt belevették azt a módosítást, hogy bárki bárhol leadhatja a szavazatát, amennyiben van egy névjegyzék-kivonata – ez kék színű volt, innen az elnevezés –, és ezzel igazolja, hogy választásra jogosult egy másik településen. Ilyen lehetőség ma is van, ezzel nincs gond, ha nem élnek vissza vele. Csakhogy Rákosiék – Farkas Mihály kezdeményezésére – elhatározták, hogy ezzel „élni fognak” (így fogalmaznak). Tehát hamis kékcédulákat nyomtattak, mégpedig az állami nyomdában, állami pénzen. Ezt a kommunista Vas Zoltán, az (akkori) Gazdasági Főtanács elnöke elismeri, miszerint mindezt valóban ő pénzelt. Több százezer hamis kékcédulát nyomtak állami pénzen, amelyből a választás napján egy-egy embernek adtak tizenöt-hús darab-

bot. Ezt mindet ki kellett tölteni ugyanarra a névre, azután teherautókon vagy más-
képpen kirajzottak az országba.

– *Tagadhatatlanul kellett hozzá szervezés: terv, nyomda, gépjármű, megbízható szavazó.
A Nagy Projekt.*

– Igen. Megmondom azt is, mennyi szavazó lehetett, mert nekem nagy szerencsém
volt, ugyanis a levéltárban, Farkas Mihály anyagában összeragadt két papír, így megta-
láltam az egész tervet.

– *Ezek szerint nem semmisítették meg?*

– Nem semmisítették meg, noha mindenhol máshol megsemmisítették az adatokat.
Mikor véletlenül rábukkantam erre a papírra, előttem feküdt a választási csalás egész
forgatókönyve. Csaknem 13 ezer embernek kellett részt vennie az akcióban, amelyet ko-
moly feladat megszervezni. Ennek a 13 ezer embernek 208 ezer hamis szavazatot kel-
lett leadnia. Pontosan szerepel, melyik megyében mennyit, továbbá az, hogy a „mozgó-
sítottak” bányakerületek vagy egyebek.

– *Ez tehát már tisztázva van szakmailag, nem utolsósorban a te munkáidnak köszönhetően.*

– Nem egészen. Tegyük akkor most itt egy zárójelet. Ezt megírtam ugyan – Földe-
si Margittal közösen –, a dokumentumokat közöltük, mégis valamiért a magyar történezs-
társadalom még mindig inkább Péter Gábornak hisz, aki szintén csinált egy vizsgálatot.
Ennek eredménye szerint 63 ezer kék cédulás szavazat volt.

– *Ekkora árnyékot vet máig a múlt? Az ÁVH-s Péter Gábor az autentikus forrás? Ez nem
csupán abszurd, de a szakmai épelméjűség határát súrolja, a tudományos etikáról nem is szólva.*

– Igen, ekkora árnyékot vet a múlt. Még a ma megjelenő történelmi szakmunkákban is
szerepel ez az adat, holott Péter Gábor – akkor a politikai rendőrség feje – aktív résztvevő-
je volt a csalásnak. Ha például valahol elkapták a csalókat – mert nem kommunistákból állt
teljes egészében a választási bizottság –, majd bevitték őket a rendőrségre, akkor onnan szé-
pen szélnek eresztették mindet, mivel utasítás volt rá, hogy azonnal el kell engedni a csalás-
ban részt vevőket. Tehát Péter Gábor részese a csalásnak, a teljes csalássorozatnak, majd azt
mondja: ennyi kékcédula volt, de ez nem mind hamis, miután jogos, törvényes kékcédulával
leadott szavazatok is lehettek. Hát ez zavar – Péter Gábor számainak elfogadása hiteles
adatokként –, amit csak politikai okokkal tudok magyarázni. El akarják bagatellizálni, hogy
a kommunista párt Magyarországon ordenáré választási csalás révén jutott a totális hata-
lomhoz. Ráadásul nem csupán ezzel a 200 ezer hamis szavazattal kell számolni, hanem hoz-
zá kell tenni, hogy 600 ezer embert tudatosan megfosztottak a választójogtól. Mondván:
reakciós, fasiszta vagy erkölcstelen. A választások után az derült ki, hogy a baloldal – tehát
a kommunista, szociáldemokrata és a parasztpárt – együtt sem szerezte meg az abszolút
többséget. Ezért folytatták a csalássorozatot. Megsemmisítették a Pfeiffer-féle Függetlenségi
Párt összes mandátumát, megsemmisítették 670 ezer szavazatot! Így, ezáltal abszolút
többségre vergődtek. Ha mindezt összeadjuk, közel *másfél milliányi* fals szavazattal, illetve
szavazat-megsemmisítéssel számolhatunk. Ötmillió volt körülbelül a szavazásra jogosultak
száma – erre azt mondani, hogy bagatell, hogy nem befolyásolta a választások eredményét,
úgy gondolom, ez történelemhamisítás.

Röviden: ez nagyon csúnya csalás volt, a nemzetre nagyon rossz hatással volt, magát a vá-
lasztás intézményét szintén degradálta. Nem beszélve arról, ami utána következett: a szocia-
lista rendszer „választásai”. Ne lepődjünk meg, mikor 1990-ben, az első szabad választáson
az ország 66%-a megy el csupán szavazni. Egész generációknak negatív tapasztalatuk van

a választásokról. Korábban sem voltak makulátlanok a választások, de itt kezdődik igazán a csalássorozat. Az 1947-es választás a parlamentarizmusba, a demokráciába vetett hitet ingatta meg Magyarországon. További hatása, hogy a kommunista párt ezután már csak látszatkoalíciót tartott fenn, majd megszerezte a teljes hatalmat. A parlament is a látszat szférájába került. De én azt hiszem, a történések súlyos demoralizáló hatással voltak a kommunistákra, illetve az egész baloldalra is. A (sikeres) csalás azt üzent: nekem ez lehet, nekem ez szabad. Hétszáz ezer kommunista volt, nagyjából ugyanennyi szocdem. Nem akadt senki, aki felvetette volna: nekünk tényleg ez is lehet? De akadt ilyen a szocdemeknél. A tagságban, a gyárakban. A pártvezetés is megosztott volt. Nem véletlen, hogy Rákosiék rögtön hozzákezdnek a szociáldemokrata párt likvidálásához.

Hogy teljes legyen a kép: ezt a választást minden párt megpetícionálta. Még a kommunisták is, mégpedig a Függetlenségi pártot támadva, miszerint az csalt volna...

Nagy kérdés volt, csatlakozik-e hozzájuk a szociáldemokrata párt. A kommunisták 22%-ot kaptak, amivel még mindig semmire sem mentek volna. Drámai vita alakult ki a szocdem pártban a petícióhoz való csatlakozásról. Szerintem minden itt dőlt el: nyolc öt arányban a csatlakozás mellett szavaztak. De! Voltak öten (Kéthly Anna és elvbarátai), akik azt mondták: ez politikailag, erkölcsileg öngyilkosság. Nekik lett igazuk, mert ahogy likvidálták Pfeiffer Zoltán pártját, a kommunisták a parlamentet is szétzúzták, egyben likvidálták a pártokat is. Ha nincs parlament: szükségtelenek a pártok. Úgy érzem, a szociáldemokrata párt vezetőségének akkori döntése a magyar baloldal sorsát *mai napig* befolyásolja.

Nagyon félek, mostanáig megmaradt, mostanáig él egy olyan érzés, hogy az „ügy” érdekében megengedhető *bármilyen*. Választási csalás: megengedhető. Terror: megengedhető. Hazugság: megengedhető. És mi ez az ügy? A hatalom...

– *Tehát azt gondolod, mindez a mai napig végzetes morális hatással van a hazai baloldalra?*

– Igen. Elég, ha arra a bizonyos 2006-os, elhíresült miniszterelnöki beszédre gondolunk. Egyértelműnek látom a kontinuitást. Tisztelet persze a kivételeknek, akik a baloldalon is megelégteltek ezt a tempót.

– *Úgy véled, belekerült az ideológia-politikai főáramba ez a fajta végletesen cinikus gondolkodás?*

– Sajnos. Mondok egy példát. Kádár János szűk körben beszél 1967 körül: az előző választásokkor nagy bajban voltunk elvtársak, mert végeredményként az jött ki, hogy 102%-ot kaptunk. Gondolom, röhögnek a jelenlevő elvtársak, miközben a főelvtárs így folytatja: képzeljék el, lefele kellett csalnunk! Na, ez milyen kellemetlen érzés lehetett! Hát, ilyesmi is előfordult. Mindenki stréber volt, a megyétől fölfelé hozzátette a maga százalékát. 102% jött ki! (Természetesen az összes választás szín tiszta csalás 1949-től, hiszen csak egy lista, majd egy induló volt. Alternatíva nem létezett. És kontroll sem.)

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KITÉPETT LAPJAI

– *Végezetül a kutatás lehetőségeiről szeretnék kérdezni. Mennyiben kutatható a szocialista rezsim rejtett története, milyen mértékben hozzáférhetőek a dokumentumai? A neuralgikus pontokra gondolok, kékcédulás időszakokra, terrorra, sortűzekre, hasonlókra. Van-e esély a múlt lebeszélésére szerinti teljes feltárására. Vannak-e még bezárt ajtók, lezárt dossziék a kutatók előtt?*

– Egy történész sosem tudja úgy rekonstruálni a történelmi pillanatot, amint az megtörtént. Ez illúzió. De nem is ez a feladata. Amennyiben pedig a dokumentumokat nézzük, ott az a probléma, hogy rendelkezésre állt néhány évtized ezek megírtítására. Ezt – úgy gondolom – tudatosan meg is tették. Az árulkodó dokumentumokat megsemmisítették. Történészként azt tudom mondani az iménti példa nyomán, hogy amiről úgy hittük, nincs meg már, valahol valamikor biztos, hogy előkerül. Minden ki fog egyszer derülni, mert valaki valamiért valamikor eltett egy másolatot... Nem tudhatjuk miért, de egyszer egy szemétkukában, levéltárban, magánszemélytől vagy bárhonnán előkerülhet a keresett irat. Bizom benne: végül minden a helyére kerül. Ez ellen persze sokan dolgoznak, de bizalom nélkül nem lehet hozzáfogni a történelmi kutatáshoz. Ha azzal indul az ember neki, hogy úgysem találja meg, akkor inkább szépirodalommal kell foglalkoznia.

– *Mintha az utóbbi időben éppen a szépirodalom felé orientálódnál magad is...*

– Az előbbieknél némileg valóban ellentmond, hogy most már inkább oda vonzódok, noha ennek a fő oka az, hogy sajnos úgy láttam, a történelmi szakmunkák nem kellő hatásúak, sem a szakmára, sem a diákságra, sem a szélesebb társadalomra nézve. Az eredmények valamiként nem jutnak el az emberekhez. Ebben fontos szerepet játszik a tudatos elhallgatás. Mint a kékcédulás választás esetében is. Ráadásul: ha nem hivatkoznak a műveimre, ez nem azok hibája, akik nem ismerik, vagy tudatosan elhallgatják, hanem az enyém! Miféle értelmetlen értékelése ez a munkának? Kérem a különféle akkreditációs bizottságoktól?

– *Nekem úgy tűnik, ami igazán hat, az a mítosz, nem a valóság. Nem a feltárt tények, bizonyítékok kerülnek be a közgondolkodásba. A tömegember – nevezsük így – történelmi tudatát erőteljesebben alakítják a nagy filmgyárak stúdiói, bombasztikus áldokumentumok, ponyvaregények, a szenzációvadász zsurnaliszták „objektív” tudósítási, mint a kutatás valódi eredményei, illetve a történelemoktatás. De térjünk vissza saját kutatói tapasztalatodhoz!*

– Igen, a mítoszok, legendák erőteljesebben vannak jelen. Lehet, hogy fontosabbak is. A legendákat meg kell őrizni. Saját tapasztalataim? Talán egy példa az emlegetett kékcédulás választás kutatásának idejéből. Itt egy dosszié, van tartalomjegyzéke, annak X. fejezete: Rajk László – akkori belügyminiszter – beszámolója a választásokról. Ó, ó! – mondom – Ez az! Ez igen!

– *Megcsíptük?*

– Megcsíptük! (És nem Dezső...) De én olyan vagyok, hogy szeretem késleltetni a nagy pillanatot. Szépen előlről elkezdtem: első oldal, második, harmadik, negyedik és így tovább... Már kifolyik a szemem, na, akkor most ideértünk, most végre itt van... Lássuk! Lapozok. És nincs ott. Nincs meg a beszámoló. Eltűntették. A tartalomjegyzékből viszont elfelejtették kihúzni, vagy elfelejtettek új tartalomjegyzéket készíteni, mert slendriánok. Kérdezem: hová lett? Hát, valamikor valamiért valaki kiemelte...

– *Mindent figyelembe véve, mennyire megismerhető ma a XX. század története?*

– Kellőképpen. Nyilván vannak még fehér foltok, kerülnek elő újabb és újabb dokumentumok, de ami megtörtént velünk a Horthy-, Rákosi- és a Kádár-rendszerben, az kellő mélységig megismerhető, feldolgozható. Jó volna, ha többen olvasnák e munka eredményeit. Esetleg a közéleti szereplők is... Ellenben nem egészen ez a helyzet az 1989–90-es rendszerváltozással. Arra ezt már nem mondanám.

– *Mi hiányzik ennek a feltárásához?*

– Azt hiszem, a politikai akarat. És hogy ne az ellenségeinket akarjuk meghódítani. ◀